

SZKOŁY ZAWODOWE W CZĘSTOCHOWIE W LATACH 1939–1945

Izabela Wrona-Meryk  <http://orcid.org/0000-0003-3127-3864>

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

ABSTRACT

VOCATIONAL SCHOOLS IN CZĘSTOCHOWA IN THE YEARS FROM 1939 TO 1945

The disorganisation of Polish national life which was brought about by the outbreak of the World War II, commenced by the invasion of Poland by Hitler's Germany, afflicted the spheres of education and science just as severely as all the others. The occupying forces set out to destroy all that bore the hallmarks of being Polish, evicting teaching staff and students from the school buildings, confiscating school equipment and subjecting teachers as well as students to forced labour, death, starvation, and torture in the name of achieving occupier's political goals. However, the Polish school community did not remain indifferent to the actions of the enemy. Quite the opposite, in fact: it took up the fight by means of organizing clandestine tuition and also engaging in conspiratorial activities, which cost the lives of numerous teachers and students of the vocational schools of Częstochowa.

Keywords: vocational education, World War II, occupation, Częstochowa, General Government, District of Radom.

Słowa kluczowe: szkolnictwo zawodowe, II wojna światowa, okupacja, Częstochowa, Generalne Gubernatorstwo, dystrykt radomski.

Dezorganizacja życia narodu polskiego spowodowana wybuchem II wojny światowej, rozpoczętej agresją Niemiec hitlerowskich na Polskę, dotknęła również z całą siłą obszary oświaty i nauki. Wojnę, przesuwaną się szybko w głąb kraju, poznawali dorośli, dzieci i młodzież jako zjawisko apokaliptyczne, przynoszące ogromne zniszczenia dóbr materialnych i śmierć wielu tysięcy ludzi. Wydarzenia te przerażały i jednocześnie pozostawiały trwałe ślady w psychice Polaków, ślad, który objawił się później w bezwzględnej walce z wrogiem o wolną, niepodległą ojczyznę, w której nie zabrakło również nauczycieli i uczniów szkół zawodowych¹.

¹ M. Walczak, *Szkolnictwo zawodowe w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 40.

Cezura czasowa niniejszego artykułu obejmuje lata 1939–1945, a więc okres działalności częstochowskich szkół zawodowych poczynając od wybuchu II wojny światowej do zakończenia roku szkolnego w 1945 roku. Należy nadmienić, że zajęcia w formie tajnego nauczania były realizowane do dnia wyzwolenia Częstochowy (17 stycznia 1945 r.), a następnie przeszły w tryb jawny.

W strefie działań wojennych Częstochowa znalazła się 3 września 1939 roku – z chwilą wkroczenia do miasta pierwszych oddziałów Wehrmachtu. Ludność nie stawiła oporu. Znaczna jej część, zwłaszcza mężczyźni, opuściła miasto, wycofując się na wschód². Decyzją władz niemieckich miasto weszło w skład dystryktu radomskiego – Generalnego Gubernatorstwa³. Nadburmistrzem Częstochowy mianowano dr. Karla Drohberga, a jego zastępcą został dr Hubert Niklosch, który objął nadzór nad szkolnictwem miejskim. Swoją działalność rozpoczął Zarząd Miejski, Oddział Oświaty i Kultury – z dotychczasowym kierownikiem Bolesławem Stałą – oraz Inspektorat Szkolny (16 października), na czele którego stanął Piotr Ormańczyk. Na podinspektorów powołano Stanisława Cieślę i Serafina Krzyka⁴.

ZMIANY I RESTRYKCJE W SZKOLNICTWIE ZAWODOWYM

Nauczanie w częstochowskich szkołach rozpoczęło się jeszcze w okresie zarządu wojskowego, jednak początkowa przychylność niemieckich władz miasta w stosunku do szkolnictwa była pozorna i przejściowa. Z polecenia nadburmistrza 8 listopada 1939 roku zamknięto wszystkie szkoły średnie ogólnokształcące oraz zawodowe (3 państwowe⁵, 10 prywatnych⁶, 3 szkoły żydowskie⁷)⁸. Zgodnie z rozporządzeniem

² J. Pietrzykowski, *Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939–1945*, Poznań 1959, s. 9.

³ W. Kozyra, *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 2013, nr 60, s. 43; M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009, s. 238.

⁴ B. Snoch, *Z dziejów szkolnictwa w Częstochowie i w regionie częstochowskim w latach 1918–1990*, Częstochowa 1998, s. 148.

⁵ Państwowa Szkoła Zawodowa Żeńska, Publiczna Szkoła Doksztalająca Zawodowa nr 1 i Publiczna Szkoła Doksztalująca Zawodowa nr 2.

⁶ Prywatne Gimnazjum Mechaniczne Okręgowego Towarzystwa Rzemieślniczego, Żeńskie Liceum Handlowe ss. Zmartwychwstania Pańskiego, 4-letnie Prywatne Żeńskie Gimnazjum Kupieckie ss. Zmartwychwstania Pańskiego, Prywatne Gimnazjum i Liceum Handlowe Stowarzyszenia Kupców Polskich, Prywatna Żeńska Szkoła Krawiecko-Bielizniarska Stowarzyszenia „Dzieła Serca Jezusowego”, Roczna Szkoła Przynależności w Gospodarstwie Rodzinnym Stowarzyszenia „Dzieła Serca Jezusowego”, Prywatna Żeńska Szkoła Krawiecko-Bielizniarska Towarzystwa „Samopomoc”, Szkoła Muzyczna Ludwika Wawrzynowicza, Szkoła Muzyczna im. Stanisława Moniuszki.

⁷ Żydowska Szkoła Rzemiosł, Prywatna Szkoła Zawodowa Doksztalująca dla Terminatorek Związku Rzemieślników Żydów, Prywatna Szkoła Doksztalująca dla Terminatorów Stowarzyszenia Rzemieślniczego Żydowskiego.

⁸ Z. Grządzielski, *Szkolnictwo zawodowe w Częstochowie w latach 1939–1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. 16, 1973, nr 2(60), s. 267.

wydanym 31 października 1939 roku władze zezwalały na funkcjonowanie w Generalnym Gubernatorstwie tylko szkół powszechnych i zawodowych, przy czym tym drugim zakazano używania nazw „gimnazjum” i „liceum”⁹.

Działania restrykcyjne względem szkolnictwa zawodowego w Czestochowie nasiliły się jeszcze w 1939 roku. Władze niemieckie zabroniły młodzieży noszenia tarcz, odznak, mundurów szkolnych¹⁰, przebywania poza domem po godzinie 19.00 oraz poruszania się w grupach po ulicach i w parkach¹¹. Wszystkie organizacje szkolne, w tym komitety rodzicielskie, musiały zaprzestać działalności. Zabroniono organizowania imprez szkolnych, uroczystości, a pobyt uczniów i nauczycieli w placówkach ograniczono do minimum¹². Dokonano korekty programów nauczania¹³ oraz usunięto z podręczników treści niezgodne z polityką okupanta¹⁴. Wylimitowano z polskich szkół uczniów pochodzenia żydowskiego, a 22 listopada 1939 roku – zarządzeniem gubernatora dystryktu radomskiego – zamknięto szkoły żydowskie, przekazując ich majątek w ręce komisarzy miast¹⁵. Rok później (w listopadzie 1940 r.) władze zakazały używania dotychczasowych podręczników i książek¹⁶ oraz korzystania z bibliotek, których zbiory, wraz z księgozbiorami żydowskimi, kierowano do przerobu w fabrykach papieru¹⁷. Łącznie w czestochowskim szkolnictwie zawodowym okupant skonfiskował około 80% podręczników szkolnych, pozostałe 20% zachowali nauczyciele – wykorzystując je w tajnym nauczaniu¹⁸. Nie oszczędzono także pomocy naukowych, w tym map historycznych i geograficznych. Część z nich przekazano – utworzonej przez Schulrata Fritza Griesshammera¹⁹ w 1940 roku – niemieckiej szkole powszechnej²⁰, pozostałe zaś zniszczono.

⁹ Rozporządzenie o szkolnictwie w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 31 X 1939 r. (Dz.R. GG 1939, nr 3).

¹⁰ Rozporządzenie o używaniu mundurów w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 28 XI 1939 r. (Dz.R. GG 1939, nr 9).

¹¹ Składnica Akt Zespołu Szkół im. Jana Kochanowskiego w Czestochowie [dalej: SAZJK], Dokumenty szkoły z lat wojny, b. sygn., b. pag.

¹² B. Snoch, op. cit., s. 149.

¹³ R. Ślęczka, *Szkolnictwo zawodowe Krakowa w latach 1945–1961*, Kraków 2003, s. 14.

¹⁴ B. Snoch, op. cit., s. 149.

¹⁵ Rozporządzenie o szkołach żydowskich z dn. 22 XI 1939 r., „Kurier Radomski” 1939, nr 18, s. 5.

¹⁶ B. Chrzan, *Dokumenty hitlerowskich władz oświatowych mówią same za siebie*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. 11, 1968, nr 4(42), s. 349; R. Ślęczka, op. cit., s. 14.

¹⁷ S. Meducki, *Niemieckie okupacyjne szkolnictwo zawodowe w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Czestochowie. Pedagogika”, t. 21, Czestochowa 2012, s. 406.

¹⁸ Z. Grzędzielski, op. cit., s. 269.

¹⁹ Inspektorami szkolnymi w Czestochowie byli: Fritz Griesshammer, Józef Muskalla (pracę rozpoczął w I 1940 r.), następnie dr Werner Kuhberg (VI 1940–VI 1941 r.), ponownie Muskalla oraz Piskol.

²⁰ *Kadłubkowe szkolnictwo polskie w Czestochowie w roku szkolnym 1941/1942*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8), s. 161; B. Snoch, op. cit., s. 150, 153–154.

W roku szkolnym 1940/1941 inspektor szkolny²¹ dr Werner Kuhberg²² wprowadził w częstochowskich szkołach obowiązkową naukę języka niemieckiego. Stosując politykę zastraszania, organizował co dwa tygodnie odprawy dla dyrektorów szkół, w trakcie których wszyscy stali na baczność²³. Zabronił spotkań nauczycielskich oraz rad pedagogicznych, straszył wywózką do obozów koncentracyjnych. Pod pretekstem braku węgla zamknął zimą 1940 roku wszystkie szkoły, pomimo iż Zarząd Miejski posiadał zapasy. Zmuszał kadrę szkolną do roznoszenia kart żywnościowych, wyposażania szkoły niemieckiej, dostarczania listów na pocztę. Dane niepracujących nauczycieli wysyłał do Arbeitsamtu (urzędu pracy) odpowiedzialnego za wysyłki do prac w Rzeszy. Miał świadomość tajnego nauczania²⁴, nie był jednak w stanie udowodnić jego istnienia.

Próbując zapoznać się ze stanowiskiem społecznym i politycznym częstochowskiego nauczycielstwa sprzed 1939 roku, W. Kuhberg nakazał kadrze pedagogicznej tłumaczyć na język niemiecki posiadane przez nią dokumenty. Brak oczekiwanego rezultatu spowodował, że wiosną 1941 roku sprowadził z Radomia do Częstochowy dodatkowego urzędnika – Schmelzera – z którym dokonał tak zwanych czystek. W konsekwencji około 20 nauczycieli zostało aresztowanych i wywiezionych do obozów koncentracyjnych w Auschwitz i Ravensbrück, gdzie zginęli. W swojej pracy wielokrotnie przekraczał obowiązujące przepisy, czym – pomimo urzędniczej gorliwości – naraził się władzy zwierzchniej. Ze względów propagandowych został przeniesiony w czerwcu 1941 roku do Warszawy, gdzie objął stanowisko dyrektora gimnazjum niemieckiego²⁵.

SZKOŁY ZAWODOWE WOBEC DZIAŁAŃ OKUPANTA

Polityka niszczyielska najeźdźcy oraz panująca dezorganizacja spowodowana wybuchem wojny doprowadziły do tego, że nie wszystkie szkoły w Częstochowie – w tym zawodowe – mogły planowo, we wrześniu, rozpocząć swoją działalność oświatową. Nieosiągalny był również prawidłowy, zgodny z wymogami pedagogicznymi

²¹ Nadzór nad szkołami polskimi w mieście sprawował Schulamt (urząd szkolny), z schulratem (inspektorem szkolnym) na czele. Pierwszym z nich był Fritz Griesshammer, następnie Józef Muskalla (pracę rozpoczął w I 1940 r.), dr Werner Kuhberg (VI 1940–VI 1941 r.), ponownie Muskalla i Piskol. Największym wrogiem polskiej kultury i szkolnictwa okazał się dr W. Kuhberg.

²² Werner Kuhberg – ukończył studia na wydziale filozoficznym, humanista, posługiwał się biegle językami francuskim i włoskim.

²³ Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie [dalej: IPN], Zbiór Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Akta badawczo-dochodzeniowe [dalej: GKBZH], sygn. 164/4408/4, Akta PMW w sprawie: dr Kuhberg Werner – Kuhberg – w latach 1940–1941 – inspektor szkolny w Częstochowie, k. 4–32.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

przebieg nauki. Niektóre z nich działały tylko przez pewien czas. Należały do nich między innymi szkoły sióstr Zmartwychwstania Pańskiego.

Rok szkolny dla placówek zgromadzenia rozpoczął się z ponad miesięcznym opóźnieniem – 7 października 1939 roku. Okres wznowionej działalności obu placówek zawodowych (4-letniego Żeńskiego Gimnazjum Kupieckiego oraz Żeńskiego Liceum Handlowego)²⁶ trwał bardzo krótko – decyzją władz niemieckich zostały one zamknięte 9 listopada 1939 roku²⁷. Pomimo usilnych zabiegów zgromadzenie nie otrzymało zgody na ponowne rozpoczęcie zajęć. W związku z tym uczennice klasy pierwszej gimnazjalnej przeniesiono do siódmej klasy szkoły powszechnej. Ich wychowawstwo powierzono s. Zofii Szulc, która w ramach lekcji przyrody prowadziła zajęcia z towaroznawstwa, a s. Aniela Józefowicz na lekcji rysunków uczyła reklamy. W kształceniu pomagały między innymi: s. Adela Mańkiewicz (język polski) i s. Sebastiana Matejak (geografia). Kilka kompletów w różnych punktach miasta dla klasy drugiej gimnazjalnej zorganizowała także s. Jozafata Bogolubow²⁸.

Problem uczennic w pewnym sensie został rozwiązany, gdy pozwolenie na kontynuowanie nauki otrzymała Szkoła Handlowa Stowarzyszenia Kupców Polskich (dalej: Szkoła Handlowa SKP). Dzięki temu większość dziewcząt – po przeniesieniu – mogła uczęszczać do oficjalnej szkoły. Ponowne starania o otwarcie szkoły kupieckiej, wszczęte przez przełożoną generalną u samego generalnego gubernatora w październiku 1940 roku, nie dały żadnych rezultatów²⁹. Tymczasem jesienią 1940 roku Niemcy przejęli budynek Szkoły Handlowej SKP i od tej pory placówka funkcjonowała w kilku miejscach na terenie miasta. Korzystała również – przez krótki czas – z pomieszczeń klasztornych, do momentu wyprowadzki sióstr do budynku przy ulicy Jasnogórskiej 62³⁰.

W nowej siedzibie zmartwychwstanek otworzyły się w niewielkim zakresie możliwości tajnego nauczania. Objęto nim około 20 uczennic z klas pierwszych i drugich gimnazjum kupieckiego. Pracą kierowała s. Joachima Rembowska, która współpracowała z niewielką grupką sióstr. Książki i zeszyty dziewczęta zostawiały w domu. Wypracowania domowe pisały na kartkach, które chowały w zakamarkach swego ubrania. W takiej formie nauczanie w szkole kupieckiej przetrwało do 17 stycznia 1945 roku³¹.

Lata okupacji tragicznie zapisały się w historii Prywatnego Gimnazjum i Liceum Handlowego Stowarzyszenia Kupców Polskich. Placówka rozpoczęła zajęcia jeszcze przed 10 października, ale na mocy rozporządzenia okupanta ograniczono

²⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie [dalej: AAN], Ministerstwo Oświaty [dalej: MO], sygn. 7479, Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie okupacji – ankieta, k. 27, 69–70; Archiwum Sióstr Zmartwychwstanek Kęty [dalej: ASZK], sygn. 90, Personal 1935–1936. Przedszkole, szkoła podstawowa, gimnazjum i liceum handlowe, b. pag.

²⁷ AAN, MO, sygn. 7479, k. 23, 64.

²⁸ M.L. Mistecka, *Zmartwychwstanki w okupowanej Polsce 1939–1945*, Warszawa 1983, s. 47, 130.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Z. Grządzielski, J. Pietrzykowski, *Polentumstrager. Dzieje nauczycieli na ziemi częstochowskiej 1939–1945*, Katowice 1988, s. 39.

³¹ M.L. Mistecka, op. cit., s. 130–131.

je do nauczania przedmiotów zawodowych. Ze szkoły usunięto godło państwowe, podręczniki do nauki historii, polskie mapy. Ocenzurowano śpiewniki, przetrzebiono bibliotekę, z której wcześniej nauczyciele wynieśli zakazane egzemplarze. Kierownikiem placówki – nieformalnie – został Jan Szczodrowski³² (dyrektor Lech Smólski biorący udział w kampanii wrześniowej nie wrócił do Częstochowy), a od października powinności dyrektora pełnił Leon Rzykiecki³³.

Od pierwszych miesięcy wojny szkoła stała się zapleczem częstochowskich Szarych Szeregów³⁴. W listopadzie i grudniu 1939 roku, głównie z uczniów Szkoły Handlowej, utworzono pięć sekcji oraz drużynę młodzieżową (14–16 lat)³⁵. Częstochowski hufiec, a później chorągiew, zainicjowały wiele udanych akcji w ramach małego sabotażu³⁶. Niestety w trakcie Wielkiej Akcji³⁷, w marcu i pierwszych tygodniach kwietnia 1940 roku, aresztowano dyrektora Szkoły Handlowej L. Rzykieckiego³⁸, dyrektora administracyjnego szkoły – znanego w Częstochowie księgarza, wydawcę – Antoniego Gmachowskiego³⁹ oraz nauczycieli Mieczysława Izarda⁴⁰ i Jerzego Głowackiego⁴¹. Zostali oni skazani na śmierć. Rzykieckiego i Izarda rozstrzelano w zbiorowej egzekucji 13 sierpnia 1940 roku w lesie koło wsi Apolonka, niedaleko Janowa pod Częstochową. Razem z nimi ponieśli śmierć uczniowie i wychowankowie częstochowskich szkół, w tym uczniowie Szkoły Handlowej⁴²: Adam Bajor, Stefan Budzikur⁴³, Marian i Stanisław Muszyńscy⁴⁴, Józef Sztokdrejer, Edward Bera⁴⁵ i Wacław Balt⁴⁶. Pozostałych ujętych uczniów – Jana Ślęzaka, Włodzimierza Rozpondka

³² Prezydent miasta Częstochowy. Aresztowany 24 X 1939 r. Zwolniony z więzienia 17 I 1940 r. Archiwum Państwowe w Częstochowie [dalej: APC], Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie [dalej: NZK], sygn. 49, Jan Szczodrowski, ur. 9 IX 1889 r. w Pułtusk. Polityczny, k. 1.

³³ *80 lat Zespołu Szkół im. Jana Kochanowskiego w Częstochowie*, oprac. G. Nowak, Częstochowa 2002, s. 9.

³⁴ *Częstochowskie harcerstwo w walce z okupantem niemieckim*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8), s. 81.

³⁵ *Sylwetki komendantów Szarych Szeregów i organizacji harcerek*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8), s. 102.

³⁶ *Częstochowskie harcerstwo...*, s. 85–86, 89.

³⁷ „Gross-Aktion” została przeprowadzona na terenie całego kraju. Miała stanowić, według niemieckich wypowiedzi, pierwszy etap w dążeniu do stanowczego pokonania polskiego ruchu oporu politycznego i zbrojnego.

³⁸ APC, NZK, sygn. 206, Leon Rzykiecki, ur. 2 VIII 1902 r. w Częstochowie. Polityczny, k. 1.

³⁹ Ibidem, sygn. 201, Antoni Gmachowski, ur. 21 I 1892 r. w Golinie, pow. Konic. Polityczny, k. 1.

⁴⁰ Ibidem, sygn. 213, Mieczysław Isard, ur. 5 I 1911 r. w Częstochowie. Polityczny, k. 1.

⁴¹ Ibidem, sygn. 223, Jerzy Głowacki, ur. 21 IV 1914 r. w Wieliczce. Polityczny, k. 1.

⁴² *Wspomnienie z pracy w Gimnazjum i Liceum Handlowym Stowarzyszenia Kupców Polskich w Częstochowie*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8), s. 168.

⁴³ APC, NZK, sygn. 197, Adam Bajor, ur. 2 I 1921 r. w Częstochowie. Polityczny, k. 1; sygn. 198; Stefan Budzikur, ur. 28 V 1921 r. w Częstochowie. Polityczny, k. 1.

⁴⁴ Ibidem, sygn. 215, Marian Muszyński, ur. 13 VIII 1920 r. w Zażnówicach, pow. Olkusz. Polityczny, k. 1.

⁴⁵ Ibidem, sygn. 221, Józef Sztokdrejer, ur. 31 V 1919 r. w Częstochowie. Polityczny, k. 1; sygn. 222, Edward Bera, ur. 18 V 1920 r. w Częstochowie. Polityczny, k. 1.

⁴⁶ Ibidem, sygn. 204, Wacław Bald, ur. 6 III 1915 r. w Częstochowie. Polityczny, k. 1.

(w dokumentacji Niemieckiego Zakładu Karnego widnieje nazwisko Rospondek)⁴⁷ i Bronisławę Margałę⁴⁸, którym również postawiono zarzuty tworzenia struktur działających na szkodę III Rzeszy – wywieziono do obozu koncentracyjnego⁴⁹. Głowackiego rozstrzelano 25 września 1940 roku⁵⁰. Z kolei A. Gmachowski po pobycie w więzieniu 16 lipca 1940 roku⁵¹ został przetransportowany najpierw do obozu koncentracyjnego w Oranienburgu, a następnie do Dachau, gdzie zginął 12 kwietnia 1942 roku⁵². W trakcie czterech miesięcy więzienia aresztowani doświadczyli różnorodnych szykan⁵³. Fakty te potwierdzają zeznania funkcjonariusza gestapo złożone w trakcie procesu, który odbył się w 1949 roku, oraz informacje przekazane przez uczennicę B. Margałę, która niebawem miała zginąć w Auschwitz-Birkenau jako numer 63850. Dzięki jej relacji polscy konfidenti i funkcjonariusze częstochowskiego gestapo (Wilhelm Laubner, Eryk Burczyk, Bruno Liszkowski-Seier) mogli po wojnie zostać osądzeni przez polski sąd⁵⁴.

W niezwykle trudnych realiach stanowisko dyrektora Szkoły Handlowej objął przybyły z Poznania Czesław Przybylski. Kompletując grono pedagogiczne, włączył w pracę szkoły nauczycieli przesiedlonych z Poznania⁵⁵. Jednak 9 września 1940 roku okupant zajął część gmachów szkolnych, w tym budynek Szkoły Handlowej SKP⁵⁶. Dobrze wyposażona szkoła wzbudziła zainteresowanie władz niemieckich, które postanowiły przeznaczyć ją na Deutsche Schule, w wyniku czego uczniowie, a także grono pedagogiczne zostali pozbawieni własnego budynku szkolnego. Dzięki dyrekcji szkoły oraz Bolesławowi Ryłskiemu, prezesowi SKP, udało się wynająć pomieszczenia w kilku odrębnych lokalach, jednak zbyt odległych od siebie: przy ul. św. Barbary, w domu parafialnym przy ul. św. Rocha, przy ul. Jasnogórskiej, w III Alei – u sióstr zmartwychwstank, oraz w szkole przy ul. Różanej⁵⁷.

Wzrastająca liczba uczniów nie spodobała się administracji niemieckiej. Władze zarzuciły dyrektorowi uprawianie sabotażu, co stanowiło podstawę do wydania specjalnego rozporządzenia likwidującego klasy wyższe, drastycznie ograniczającego liczbę uczniów i skracającego czas trwania lekcji do 35 minut⁵⁸. W tej sytuacji stowarzyszenie przeznaczyło na sale lekcyjne własny lokal (przy alei Najświętszej Maryi Panny 41). Nauka odbywała się w czterech niewielkich salach, a nauczyciele

⁴⁷ Ibidem, sygn. 227, Włodzimierz Rospondek, ur. 24 VII 1924 r. w Łowiczu. Polityczny, k. 1.

⁴⁸ Ibidem, sygn. 203, Bronisława Margała, ur. 23 IX 1921 r. w Częstochowie. Polityczny, k. 1.

⁴⁹ Do tragedii doszło na skutek denuncjacji złożonej przez Polaka – konfidenta gestapo. SAZJK, Kronika Ogniska ZNP Technikum Ekonomicznego i Zasadniczej Szkoły Handlowej, b. sygn., b. pag; *80 lat Zespołu Szkół...*, s. 9.

⁵⁰ APC, NZK, sygn. 223, k. 1.

⁵¹ Ibidem, sygn. 201, k. 1.

⁵² Z. Grzędzielski, J. Pietrzykowski, op. cit., s. 157.

⁵³ SAZJK, Kronika Ogniska...

⁵⁴ Ibidem; *80 lat Zespołu Szkół...*, s. 10.

⁵⁵ *80 lat Zespołu Szkół...*, s. 10.

⁵⁶ AAN, MO, sygn. 7479, k. 58; Z. Grzędzielski, J. Pietrzykowski, op. cit., s. 39.

⁵⁷ *Wspomnienie z pracy...*, s. 170.

⁵⁸ Ibidem; AAN, MO, sygn. 7479, k. 41; *80 lat Zespołu Szkół...*, s. 10.

pracowali na dwie zmiany – od godziny 8.00 do 21.00⁵⁹. W trybie wieczorowym prowadzono dla starszych uczniów kursy maszynopisania, księgowości i administracji. Cieszyły się one dużym zainteresowaniem i dawały ochronę młodzieży przed łapankami⁶⁰.

Oficjalnie obowiązujący program nauczania w szkole nie obejmował przedmiotów takich jak literatura polska, historia, geografia. Z tego powodu już w 1940 roku rozpoczęły pracę niezinstytucjonalizowane komplety tajnego nauczania. Pracą tajnego Gimnazjum i Liceum Handlowego kierował przybyły z Poznania Alojzy Chylewski. Zajęcia realizowano w pięcio-, sześćo-, maksymalnie siedmioosobowych grupach, w mieszkaniach nauczycieli lub uczniów (w mieszkaniu nauczycielki Janiny Koiszewskiej prowadzono zajęcia z zakresu liceum ogólnokształcącego oraz komplety uniwersyteckie, na które uczęszczał między innymi późniejszy rektor Uniwersytetu Warszawskiego Zygmunt Rybicki). Konspiracyjne nauczanie prowadzili: Jan Burstin, Alojzy Chylewski, Jadwiga Frybes, Wanda Guzikowska, Adolf Hoffmann, Julian Kielar, Helena Klimasińska, Stanisław Kołaczkowski, Maria Miklas, Adam Miller, Stefania Mykietiuł, Marian Stoszek, Antonina Tomkiewicz, Antoni Tuliszka⁶¹ oraz ks. Teodor Popczyk⁶². Przez pewien czas również Czesław Przybylski⁶³, Jerzy Basenko, Janina Kossakowska, Anna Łuczakowska oraz Leon Suski⁶⁴.

W drugiej połowie 1943 roku – po ukazaniu się rozporządzenia generalnego gubernatora o zwalczaniu zamachów na niemieckie dzieło odbudowy w Generalnym Gubernatorstwie⁶⁵ – doszło w Częstochowie do licznych aresztowań osób podejrzanych o przynależność do podziemnych organizacji. Byli wśród nich nauczyciele szkoły handlowej: J. Burstin – zamordowany w siedzibie gestapo (obecnie ul. Kilińskiego 10) – oraz A. Miller⁶⁶ – podobnie jak wielu innych więźniów politycznych

⁵⁹ Z. Grządzielski, J. Pietrzykowski, op. cit., s. 88.

⁶⁰ *Wspomnienie z pracy...*, s. 172–173; „Kurier Częstochowski” 1940, nr 208, s. 7; „Kurier Częstochowski” 1941, nr 40, s. 7; „Kurier Częstochowski” 1941, nr 57, s. 7; „Kurier Częstochowski” 1941, nr 92, s. 6; „Kurier Częstochowski” 1941, nr 9, s. 7; „Kurier Częstochowski” 1941, nr 27, s. 7; „Kurier Częstochowski” 1942, nr 101, s. 3; „Kurier Częstochowski” 1943, nr 72, s. 4; „Kurier Częstochowski” 1943, nr 234, s. 3.

⁶¹ *80 lat Zespołu Szkół...*, s. 10–12.

⁶² Ks. Teodor Popczyk – zamordowany 16 VI 1943 r. Od 1941 r. nauczyciel religii w Szkole Handlowej SKP, wikariusz parafii św. Barbary. Udzielał pomocy ukrywającym się oraz ludziom ściganym przez niemiecką policję. Wydawał fałszywe metryki urodzenia stanowiące podstawę do uzyskania karty rozpoznawczej (niem. *Kennkarte*) – zarówno Polakom, jak i Żydom – oraz prowadził zajęcia z religii na tajnych kompletach. J. Pietrzykowski, *Walka i męczeństwo. Z wojennych dziejów duchowieństwa diecezji częstochowskiej (1939–1945)*, Warszawa 1981, s. 89–91; Z. Grządzielski, J. Pietrzykowski, op. cit., s. 171.

⁶³ *80 lat Zespołu Szkół...*, s. 11.

⁶⁴ Z. Grządzielski, J. Pietrzykowski, op. cit., s. 198.

⁶⁵ Rozporządzenie Hansa Franka o zwalczaniu zamachów na niemieckie dzieło odbudowy w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 2 X 1943 r. (Dz.R. GG 1943, nr 82).

⁶⁶ Adam Miller – nauczyciel języka polskiego i wykładowca tajnych kursów. Od 1941 r. redaktor konspiracyjnego tygodnika wydawanego w Częstochowie „Za wolność”, szef propagandy Polskiego Związku Wolności. Zaoopatrywał uczniów w legitymacje szkolne chroniące przed wywiezieniem na roboty do Rzeszy. Z. Grządzielski, J. Pietrzykowski, op. cit., s. 175

skazany na śmierć. Wywieziony z 20-osobową grupą do lasu w pobliżu wsi Wygoda koło Pławna, gdzie 16 grudnia 1943 roku na polanie, podczas publicznej egzekucji i na oczach ściągniętej siłą okolicznej ludności, został rozstrzelany. Egzekucja była odwetem za śmierć komendanta posterunku w Gidlach – Georga Schwarzmeiera⁶⁷.

W sierpniu 1944 roku Niemcy wydali nakaz likwidacji szkoły handlowej, dokonując jednocześnie rabunku maszyn i dewastując wyposażenie pracowni. Lokal szkolny, mieszczący się wówczas w II Alei Najświętszej Maryi Panny 41 został przeznaczony dla jednostki gestapo z Radomia. W styczniu 1945 roku Niemcy, uciekając przed Armią Czerwoną, podpalili budynek. Ogień zniszczył cały ówczesny dobytek szkoły⁶⁸.

Okres okupacji nie oszczędził także Państwowej Szkoły Zawodowej Żeńskiej⁶⁹, która w latach 1939–1945 została zmuszona przez władze do 24 przeprowadzek, w trakcie których straciła większą część wyposażenia⁷⁰. Z biblioteki udało się ukryć jedynie 500 woluminów. Część uratowanego meblowania, z powodu ciągłego braku lokalu, ulokowano u osób prywatnych. Urządzenia działu fizyczno-chemiczno-materiałoznawczego, wskutek częstych przeprowadzek, uległy zniszczeniu i zdekompletowaniu. Sprzęt pochodzący z działu fryzjerskiego został zniszczony bądź rozkradzony. Z warsztatów tkackich i kilimkarskich pozostały jedynie mocno zniszczone elementy (z powodu pozostawienia przez dłuższy czas na otwartej przestrzeni w krążgankach Jasnej Góry)⁷¹.

W roku szkolnym 1941/1942 niemiecki agresor zdegradował 4-letnią szkołę, do 2-letniej Szkoły Krawieckiej. Nie zgadzając się z zarządzeniem, dyrektor szkoły Zofia Pachońska wprowadziła tajną naukę przedmiotów zakazanych, w ukryciu realizując pełny program przedwojenny z zakresu czteroletniego gimnazjum⁷². Uzupełniano go w ramach działalności konspiracyjnego Gimnazjum Ziem Zachodnich. Po ukończeniu danej klasy wychowankom wydawano świadectwa, które dla uczęszczających jednocześnie na tajne komplety, prowadzone przez tych samych nauczycieli, oznaczały ukończenie odpowiedniej klasy 4-letniego Gimnazjum Krawieckiego⁷³.

Inna placówka, Państwowa Szkoła Rzemieślnicza dla Zawodów Kobięcych, pozostała jedyną w Czestochowie szkołą zawodową państwową, co w warunkach okupacyjnych oznaczało zależność administracyjną i finansową od władz niemieckich.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ *80 lat Zespołu Szkół...*, s. 11.

⁶⁹ AAN, MO, sygn. 7479, k. 47, 77; *Żeńska Szkoła Krawiecka wyższego typu*, „Kurier Czestochowski” 1942, nr 146, s. 3.

⁷⁰ AAN, MO, sygn. 7479, k. 50, 82; *80 lat Zespołu Szkół Odzieżowych im. W.S. Reymonta w Czestochowie. 1919–1999*, red. B. Hauser i in., Czestochowa 1999, s. 20; *Zespół Szkół Odzieżowych – jedna z najstarszych szkół w Czestochowie*, „Czestochowski Biuletyn Oświatowy” 1994, nr 3, s. 44; *Kadłubowe szkolnictwo...*, s. 168; Z. Grządzielski, *Szkolnictwo zawodowe...*, s. 270; *Wznowienie nauki*, „Kurier Czestochowski” 1943, nr 230, s. 3.

⁷¹ AAN, MO, sygn. 7479, k. 53, 82–83.

⁷² *80 lat Zespołu Szkół Odzieżowych...*, s. 22.

⁷³ W obawie przed dekonspiracją rada pedagogiczna szyfrowała protokoły klasyfikacyjne, wpisując w nich daty sprzed 1 IX 1939 r. Ibidem, s. 36–42; AAN, MO, sygn. 7479, k. 55–56, 78; Z. Grządzielski, J. Pietrzykowski, op. cit., s. 89–90; *Zespół Szkół Odzieżowych...*, s. 44.

Okoliczność ta nie wiązała się jednakże z jakąś formą stabilizacji – przeciwnie, jej funkcjonowanie było wciąż niepewne, Niemcy bowiem ledwie ją tolerowali. Na mocy zarządzeń uczennice zmuszano do: wykonywania większych zamówień dla internatów niemieckich, naprawiania bielizny i mundurów wojskowych, szycia bielizny do sklepów niemieckich⁷⁴, a w roku szkolnym 1943/1944 do prac przy rozładunku mundurów wojskowych i innych towarów z wagonów kolejowych⁷⁵.

Duże zasługi w zakresie istnienia powyższej szkoły przypisuje się nauczycielowi ogrodnictwa i języka niemieckiego – Stefanowi Kuligowi. Podejmując pracę 1 września 1940 roku, wziął na siebie trud tłumaczenia na język niemiecki wszystkich pism, programów, statutu szkoły. Pomagał również w prowadzeniu księgowości w języku niemieckim i przygotowywał dyrektorkę do każdej konferencji z Niemcami. Dzięki kontaktowi z polskim podziemiem otrzymywał tajne gazetki i wiadomości z frontów. Władze niemieckie, wiedząc, że S. Kulig pochodzi ze Śląska Opolskiego, próbowały pozyskać od niego informacje na temat polskich działaczy, jednak bezskutecznie. Po zweryfikowaniu dokumentacji (przed wojną działalność na rzecz zwalczania szkolnictwa mniejszościowego oraz prowadzenie agitacji patriotycznej) nakazano S. Kuliga zwolnić z pracy w trybie natychmiastowym. Wezwany 23 czerwca 1942 roku⁷⁶ przez inspektora Weissa do siedziby inspektoratu przy al. Wolności⁷⁷ został aresztowany. Następnie, po pobycie w więzieniu na Zawodziu 1 września 1942 roku przetransportowano⁷⁸ go do obozu koncentracyjnego w Auschwitz (więzień polityczny o nr 62672), gdzie zginął⁷⁹.

W okresie okupacji w Częstochowie funkcjonowały także inne żeńskie szkoły zawodowe, głównie o profilu krawieckim, jednakże w ograniczonej formule. Prywatna Szkoła Rękodzielniczo-Krawiecka przy Żeńskim Zakładzie Wychowawczym zgodę na ponowne otwarcie otrzymała w połowie października 1939 roku. Już w początkowym okresie Niemcy pozbawili ją w 90% pomocy naukowych i podręczników szkolnych oraz połowy zbiorów bibliotecznych. Zniszczony dorobek był jednak konsekwentnie odtwarzany przez młodzież i kadrę nauczycielską⁸⁰. Okupant, tak jak w innych placówkach, wykorzystywał uczennice do prac na rzecz III Rzeszy, między innymi do przerabiania polskich flag na hitlerowskie (w roku szkolnym 1939/1940), wyładowywania wagonów nadchodzących z frontu wschodniego (1943/1944) oraz do pracy w magazynach odzieżowych (1944/1945)⁸¹. Ponadto w styczniu 1943 roku Niemcy zmusili społeczność szkoły do opuszczenia budynku i przeniesienia się do znacznie mniejszych oraz niedostosowanych pomieszczeń – z ulicy Paulińskiej 12 na

⁷⁴ *Zespół Szkół Odzieżowych...*, s. 44; Z. Grządzielski, *Szkolnictwo zawodowe...*, s. 270.

⁷⁵ AAN, MO, sygn. 7479, k. 83.

⁷⁶ APC, NZK, sygn. 2045, Stefan Kulig, ur. 10 VII 1899 r. w Chrościcach, pow. Opole. Polityczny, k. 1.

⁷⁷ H. Kublicka, *Czy zaginie pamięć o tych, których nie ma, a o których winniśmy pamiętać?*, „Częstochowski Biuletyn Oświatowy” 2002, nr 3(47), Częstochowa, s. 65–66.

⁷⁸ APC, NZK, sygn. 2045, k. 1.

⁷⁹ *80 lat Zespołu Szkół Odzieżowych...*, s. 17–18.

⁸⁰ AAN, MO, sygn. 7479, k. 13, 15, 17–18; *Stan szkolnictwa i kadry nauczycielskiej w Częstochowie – roku 1939/1940*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8), s. 149.

⁸¹ AAN, MO, sygn. 7479, k. 13.

ulicę Katedralną 9⁸². Ze względu na trudne warunki lokalowe, a także liczbę uczennic pobierających naukę kadra pracowała na dwie zmiany⁸³.

Posłusznie realizowane polecenia i świadczone na rzecz okupanta usługi nie pomogły jednak w uwolnieniu nauczycielki szkoły, Marii Kuśmierz, działaczki Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej, aresztowanej przez gestapo i osadzonej w więzieniu przy ulicy Montelupich w Krakowie w maju 1942 roku. Torturowana, nie zdradziła nikogo. Po zakończeniu śledztwa została wywieziona do obozu w Oświęcimiu, gdzie zginęła w listopadzie 1942 roku⁸⁴.

Wzorem innych placówek kadra pedagogiczna prowadziła zajęcia z przedmiotów zakazanych, wplatając je w jawny program nauczania. Nauczanie zorganizowano tak, by uczennice mogły również uczęszczać na komplety realizowane w mieście. Dodatkowo dla wychowanek prowadzono tajne nauczanie w pomieszczeniach sypialnych zakładu. Mimo względnie bezpiecznych warunków w maju 1943 roku – na skutek denuncjacji jednej z uczennic – radca szkolny okręgu radomskiego niespodziewanie przeprowadził w placówce kontrolę w obecności funkcjonariusza gestapo. Pomimo zaskoczenia udało się zatrzeć ślady tajnego nauczania⁸⁵.

W latach okupacji konspiracyjne nauczanie prowadziła również Prywatna Szkoła Rękodzielniczo-Krawiecka „Samopomoc” z siedzibą przy ulicy Kościuszki 15. Tak jak w przypadku omówionych wyżej placówek nauczyciele uzupełniali program szkoły jawnej, prowadząc w warsztatach lekcje z zakresu historii Polski, geografii i literatury. Szkoła organizowała ponadto kurs gorseciarski dla młodzieży z tajnych kompletów, umożliwiając jej opanowanie programu gimnazjalnego i licealnego. Była to doskonała forma tajnego nauczania. Wymagała jednak odwagi i dyskrecji zarówno od kierownictwa, grona nauczycielskiego, jak i od uczniów. Dodatkowo od 12 grudnia 1944 roku w placówce odbywały się tajne kursy akademickie⁸⁶.

Szkoła w swoim budynku funkcjonowała tylko przez rok. W październiku 1940 roku obiekt został przejęty przez władze okupacyjne, co zmusiło dyrekcję do znalezienia lokalu zastępczego. Po przenosinach w wynajętym budynku prowadzono zajęcia w dwóch salach warsztatowych. Początkowo placówka funkcjonowała pod nazwą: Prywatna Żeńska Szkoła Krawiecko-Bielizniarska „Samopomoc”, następnie – od 1940 roku – jako Prywatna Żeńska Szkoła Rękodzielniczo-Krawiecka „Samopomoc”, a dwa lata później – jako Prywatna Żeńska Szkoła Rękodzielniczo-Krawiecka im. Marii Morawskiej⁸⁷.

⁸² W „Kurierze Częstochowskim” wskazywano numery przy ul. Katedralnej – 6b i 9. Prawdopodobnie przy ul. Katedralnej 6b ulokowano zakład wychowawczy, szkołę zaś przy ul. Katedralnej 9. *W Miejskim Zakładzie Wychowawczym dla dziewcząt*, „Kurier Częstochowski” 1943, nr 81, s. 3.

⁸³ AAN, MO, sygn. 7479, k. 13; *Z Zakładu Wychowawczego dla dziewcząt. Schronisko przy ul. Paulińskiej nr 12 daje im opiekę i naukę*, „Kurier Częstochowski” 1942, nr 282, s. 3.

⁸⁴ AAN, MO sygn. 7479, k. 18; *Nauczyciele Częstochowy i powiatu, uczestnicy Ruchu Oporu*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8), s. 122.

⁸⁵ AAN, MO, sygn. 7479, k. 14; Z. Grządzielski, J. Pietrzykowski, op. cit., s. 86–87.

⁸⁶ AAN, MO, sygn. 7479, k. 72; M. Walczak, *Szkolnictwo zawodowe w konspiracji oświatowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. 32, 1989, nr 3, s. 295.

⁸⁷ AAN, MO, sygn. 7479, k. 71.

Swoistym ewenementem w warunkach niemieckiej okupacji była działalność szkoły artystycznej – Szkoły Muzycznej Ludwika Wawrzynowicza. Zgodę na wznowienie zajęć otrzymała ona pod warunkiem, że będzie przygotowywała wyłącznie do gry na instrumentach oraz uczyła śpiewu (placówka przyuczająca do zawodu). Zabroniono wykonywania muzyki polskiej, organizowania publicznych koncertów i popisów uczniowskich⁸⁸. Nie wszystkich zakazów jednak przestrzegano. Oprócz jawnej nauki⁸⁹ prowadzono także nauczanie konspiracyjne. Działalność tę potwierdzili – w formie pisemnych oświadczeń – zarówno Ludwik Wawrzynowicz, jego żona Zofia, jak i uczniowie⁹⁰.

W okresie okupacji w Częstochowie działały ponadto: Gimnazjum Mechaniczne Okręgowego Towarzystwa Rzemieślniczego i Publiczna Obowiązkowa Szkoła Zawodowa. Przeanalizowane materiały źródłowe nie wskazują jednak, by prowadzono w nich tajne nauczanie.

Gimnazjum Mechaniczne uzyskało zgodę na rozpoczęcie nauki 10 października 1939 roku. Narzucony szkole program nauczania nie zawierał żadnych treści polskich, a używanie dawnych pojęć odnoszących się do elementów narodowych było surowo zakazane. W formie przedwojennej placówka przetrwała do czerwca 1940 roku, to jest do momentu przekształcenia jej w Państwową Szkołę Przemysłową⁹¹. Wkrótce po upaństwowieniu w gmachu szkoły przy al. Wolności 17 zostały uruchomione warsztaty wyszkoleniowe Ministerstwa Lotnictwa dla kandydatów do przemysłu lotniczego⁹². Skrócono także czas nauki z czterech do trzech lat⁹³. W lipcu 1940 roku szkoła ogłosiła nabór kandydatów do klas pierwszych i następnych oraz do III klasy Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej dawnego typu⁹⁴. Rok szkolny 1940/1941 w Państwowej Szkole Przemysłowej trwał krótko, bo zaledwie do lutego 1941 roku, to jest do zamknięcia jej przez władze okupacyjne⁹⁵ oraz wywozu młodzieży szkolnej do pracy w przemyśle zbrojeniowym na terenach III Rzeszy. Po likwidacji szkoły budynek został w całości przejęty przez niemieckie Ministerstwo Lotnictwa⁹⁶.

⁸⁸ W. Malko, *Biografie kompozytorów częstochowskich, Ludwik Wawrzynowicz (1870–1957)*, „Almanach Częstochowy” 1989, s. 16.

⁸⁹ „Kurier Częstochowski” 1940, nr 130, s. 7.

⁹⁰ W. Malko, *Życie muzyczne Częstochowy w latach 1918–1939*, Częstochowa 2008, s. 125; Z. Grandys, *100 lat Zofii Wawrzynowicz*, źródło: http://admin.czestochowa.pl/samorząd/wydarzenia_samorząd/100-lat-zofii-wawrzynowicz?set_language=sk [dostęp: 17 V 2014 r.].

⁹¹ AAN, MO, sygn. 7479, k. 3; Z. Grządzielski, *Historia Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej Okręgowego Towarzystwa Rzemieślniczego w Częstochowie (1926–1945)* [w:] *Od Szkoły Rzemieślniczo-Przemysłowej Okręgowego Towarzystwa Rzemieślniczego do Zespołu Szkół Mechaniczno-Elektrycznych im. Kazimierza Pułaskiego w Częstochowie*, red. Z. Grządzielski, A. Wasiak, Częstochowa 1996, s. 41–42.

⁹² Z. Grządzielski, *Historia Szkoły...*, s. 42.

⁹³ *Motory pracują od poranku do wieczora. Państwowa Szkoła Przemysłowa w Częstochowie*, „Kurier Częstochowski” 1940, nr 221, s. 4.

⁹⁴ *Prywatne Męskie Czteroletnie Gimnazjum Mechaniczne OTRz w Częstochowie przy al. Wolności 17*, „Kurier Częstochowski” 1940, nr 160, s. 6.

⁹⁵ Z. Grządzielski, *Historia Szkoły...*, s. 42.

⁹⁶ E. Buczak, M. Hudymowa, *Szkoły, jakich nie było. Wspomnienia nauczycieli i uczniów tajnego nauczania w latach 1939–1945*, t. 4, Koszalin 1987, s. 57.

Zorganizowane w nim warsztaty przyuczały początkowo pracowników w przedziale wiekowym 17–47 lat, a od 1943 roku 16–36 lat. Szkolenie na ogół trwało sześć tygodni i obejmowało między innymi ślusarstwo, tokarstwo, szlifierstwo, frezowanie, kowalstwo. Tak przysposobionych pracowników przenoszono do innych zakładów w Generalnym Gubernatorstwie lub wywożono do Rzeszy⁹⁷. W warsztatach praktykę odbywali również uczniowie Publicznej Obowiązkowej Szkoły Zawodowej, która została zorganizowana na polecenie władz niemieckich przy ulicy Kilińskiego 13 – dla młodzieży w wieku 14–18 lat⁹⁸. Głównym jej celem było przygotowanie w jak najkrótszym czasie pracowników na potrzeby prowadzonych przez okupanta działań wojennych, nie zaś – jak głosiła propaganda niemiecka – kruczata przeciwko „ciemnocie i analfabetyzmowi”, z którymi nie była w stanie poradzić sobie międzywojenna Polska⁹⁹.

Oprócz tajnej edukacji prowadzonej w ramach szkół zawodowych czy kursów specjalistycznych w Częstochowie podjęto również działania mające na celu przygotowanie przyszłej kadry nauczycielskiej. Pierwszą placówką o takim charakterze było Tajne Liceum Pedagogiczne, zorganizowane we wrześniu 1943 roku. W tym samym czasie rozpoczęło również pracę tajne 2-letnie Studium Pedagogiczne pod kierunkiem poznaniaka, naczelnika Wydziału Pedagogicznego, Stefana Dybczyńskiego¹⁰⁰. Jesienią 1943 roku władze Uniwersytetu Ziem Zachodnich¹⁰¹ wyraziły zgodę na otwarcie tajnej filii w Częstochowie. Powstały komplety: polonistyczny – kierowany przez dr Leokadię Land, historii sztuki – koordynowany przez ks. prof. Szczęsnego Dettloffia, medyczny – działający z inicjatywy doc. dr. Zdzisława Stolzmann¹⁰², oraz historyczny, zorganizowany przez dr. Zdzisława Grota¹⁰³. Pół roku później został utworzony Tajny Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Poznańskiego,

⁹⁷ Z. Grządzielski, *Historia Szkoły...*, s. 43; *Nowe kadry dyplomowanych rzemieślników*, „Kurier Częstochowski” 1943, nr 115, s. 5; „Kurier Częstochowski” 1943, nr 186, s. 6.

⁹⁸ Z. Grządzielski, *Historia Szkoły...*, s. 44, 65; *Zakłady Przeszkoleniowe w Częstochowie. Możliwość dostania się do Zakładu – Warunki pracy*, „Kurier Częstochowski” 1942, nr 34, s. 3; *W Częstochowie powstała Obowiązkowa Szkoła Zawodowa*, „Kurier Częstochowski” 1941, nr 198, s. 4; *Z nowym rokiem szkolnym. Rok szkolny rozpoczął się nabożeństwami – Uruchomienie Miejskiej Obowiązkowej Szkoły Zawodowej – Wyeliminowanie żydów ze szkolnictwa – Program nauk*, „Kurier Częstochowski” 1941, nr 210, s. 3.

⁹⁹ S. Piątkowski, *Okupacja i propaganda. Dystrykt radomski Generalnego Gubernatorstwa w publicystyce polskojęzycznej prasy niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Radom 2013, s. 231; *Doniosła rola oświaty pozaszkolnej*, „Kurier Częstochowski” 1941, nr 203, s. 3; *Z nowym rokiem szkolnym*, „Kurier Częstochowski” 1941, nr 210, s. 3; *Młodzież musi uczęszczać do szkół zawodowych. Kształcenie narybku rzemieślniczego jest obowiązkiem rodziców*, „Kurier Częstochowski” 1942, nr 95, s. 4.

¹⁰⁰ J. Wójcicki, *Tajne nauczanie w Częstochowie w okresie okupacji (1939–1945)*, Częstochowa 1969, s. 49.

¹⁰¹ Uniwersytet Ziem Zachodnich – założony w X 1940 r. przez profesorów Uniwersytetu Poznańskiego w Warszawie. Za zgodą władz uczelni powoływano filie tajnych kursów akademickich, w tym również w Częstochowie.

¹⁰² A. Czarnota, *Tajne nauczanie w Częstochowie w czasie okupacji [w:] Tajna oświata i obrona kultury polskiej na ziemiach województwa katowickiego w latach okupacji 1939–1945*, red. S. Kędryna, Katowice 1977, s. 325.

¹⁰³ W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961, s. 105.

który wchłonął Studium Pedagogiczne. Na czele wydziału stanął prof. Bogdan Nawroczyński, a wykładowcami byli: prof. Stefan Baley, prof. Benedykt Bornstein, doc. dr Hanna Pohoska, doc. dr Stefan Truchim oraz doc. dr Bolesław Gawecki¹⁰⁴.

Po upadku powstania warszawskiego w październiku 1944 roku powołano w Częstochowie „Tajne Kursy Akademickie” (nową organizację tajnego nauczania poza ramami Uniwersytetu Ziemi Zachodnich), którymi kierował prof. dr Roman Pollak, z pomocą prof. Tadeusza Woyno z Politechniki Warszawskiej. Uruchomiono wydział prawny, lekarski i humanistyczny. Ostatni – o kierunkach: przyrodniczym, politechnicznym, architektury i rolnym. Działały one w formie konspiracyjnej aż do momentu wyzwolenia Częstochowy, czyli do 17 stycznia 1945 roku, a następnie do połowy kwietnia 1945 roku¹⁰⁵.

Warto nadmienić, że nie były to jedyne tego rodzaju kursy akademickie. Przedstawiciele warszawskiej Szkoły Głównej Handlowej, zorganizowali w mieście studia z zakresu nauk społecznych i ekonomicznych¹⁰⁶. Z kolei na Jasną Górę z Krakowa przeniesiony został Instytut Filozoficzno-Teologiczny im. Pawła I Pustelnika, uruchomiony przez dr. filozofii o. Józefa Jopowicza oraz Wydział Teologiczny Uniwersytetu Warszawskiego¹⁰⁷.

Okres okupacji spowodował, że Częstochowa, nieposiadająca w swej historii uczelni wyższej, stała się w tak trudnym czasie dogodnym miejscem rozwoju tajnego nauczania akademickiego. Dzięki temu w okresie powojennym mogły urzeczywistnić się marzenia o kształceniu młodzieży na poziomie wyższym.

PODSUMOWANIE

Okres okupacji był jedną z najtrudniejszych lekcji w historii Polski. Najeźdźca nie ograniczał się wyłącznie do terroru policyjnego, ale wprowadzał strach i niepokój w każdy element ludzkiego funkcjonowania. Degradował szkolnictwo oraz zmuszał do uległości kadrę pedagogiczną i uczniów, którzy pomimo obaw o własne życie decydowali się na walkę z wrogiem. Jedni walczyli z bronią w rękę, inni „mieczem nauki” – organizując i biorąc udział w tajnych kompletach. Wśród grona nauczycielskiego szkół zawodowych było wielu pedagogów, którzy podjęli niebezpieczny trud konspiracyjnego nauczania. Na ich poczynania wróg nie pozostawał jednak obojętny, wprowadzając nowe rozporządzenia ograniczające możliwość działań edukacyjnych. Nie licząc się z życiem ludzkim, zabijał, mordował, głodził na śmierć i zmuszał do

¹⁰⁴ J. Wójcicki, op. cit., s. 49.

¹⁰⁵ W. Kowalenko, op. cit., s. 104.

¹⁰⁶ R. Pollak, *Kursy akademickie w Częstochowie w latach 1944/1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, s. 137; B. Snoch, *Z dziejów szkolnictwa...*, s. 160.

¹⁰⁷ A. Gąska, J. Gburek, *Z badań nad tajnym nauczaniem w Częstochowie w latach 1939–1945*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Seria A, Pedagogika” 1980, t. 7, s. 63; J. Pietrzykowski, *Cień swastyki nad Jasną Górą. Częstochowa w okresie hitlerowskiej okupacji 1939–1945*, Katowice 1985, s. 130.

pracy ponad siły. W trakcie prawie sześciu lat gehenny śmierć poniosło wielu uczniów i pedagogów szkół zawodowych¹⁰⁸. Niektórzy z nich zostali tutaj wymienieni, losy wielu innych pozostają jednak nieznane.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Ministerstwo Oświaty, Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie okupacji – ankieta

Archiwum Państwowe w Częstochowie

Niemiecki Zakład Karny w Częstochowie, Leon Rzykiecki, ur. 2.08.1902 r. w Częstochowa. Polityczny; Mieczysław Isard, ur. 5.01.1911 r. w Częstochowie. Polityczny; Jerzy Głowacki, ur. 21.04.1914 r. w Wieliczce. Polityczny; Adam Bajor, ur. 2.01.1921 r. w Częstochowie. Polityczny; Stefan Budzikur, ur. 28.05.1921 r. w Częstochowie. Polityczny; Marian Muszyński, ur. 13.08.1920 r. w Zażnowicach, pow. Olkusz. Polityczny; Józef Sztockdrejer, ur. 31.05.1919 r. w Częstochowie. Polityczny; Edward Bera, ur. 18.05.1920 r. w Częstochowie. Polityczny; Włodzimierz Rospondek, ur. 24.07.1924 r. w Łowiczu. Polityczny; Waclaw Bald, ur. 6.03.1915 r. w Częstochowie. Polityczny; Bronisław Morgał, ur. 23.09.1921 r. w Częstochowie. Polityczny; Stefan Kulig, ur. 10.07.1899 r. w Chrościcach, pow. Opole. Polityczny; Jan Szczodrowski, ur. 9.09.1889 r. w Pułtusk. Polityczny; Piotr Kazimierz Kurczyński, ur. 3.01.1908 r. w Siewierzu. Polityczny; Antoni Gmachowski, ur. 21.01.1892 r. w Golinie, pow. Konic. Polityczny

Archiwum Sióstr Zmartwychwstańek Kęty

Personel 1935–1936. Przedszkole, szkoła podstawowa, gimnazjum i liceum handlowe

Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie

Zbiór Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce. Akta badawczo-dochodzeniowe, Akta PMW w sprawie: dr Kuhberg Werner – Kuhberg – w latach 1940–1941 – inspektor szkolny w Częstochowie

Składnica Akt Zespołu Szkół im. Jana Kochanowskiego w Częstochowie

Dokumenty z lat wojny; Kronika Ogniska ZNP Technikum Ekonomicznego i Zasadniczej Szkoły Handlowej

¹⁰⁸ Byli wśród nich: J. Burstin, J. Głowacki, A. Gmachowski, M. Izard, T. Książek, S. Kulig, ks. dr P. Kurczyński (aresztowany 23 XII 1941 r., wywieziony do obozu koncentracyjnego 20 II 1942 r.), M. Kuśnierz, A. Miller, H. Pietrzak (aresztowany 11 II 1941 r., zesłany do Oświęcimia, rozstrzelany w obozie koncentracyjnym 21 IV 1942 r.), ks. T. Popczyk, L. Rzykiecki, L. Smólski oraz Z. Wnuk. APC, NZK, sygn. 1538, Piotr Kazimierz Kurczyński, ur. 3 I 1908 r. w Siewierzu. Polityczny, k. 1; J. Związek, *Działalność patriotyczna duchowieństwa katolickiego w Częstochowie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Almanach Częstochowy” 2000, s. 108–110; W. Jackiewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego. Pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, z. 2, Warszawa 1977, s. 156; J. Zbudniewek, *Jasna Góra w latach okupacji hitlerowskiej*, Kraków 1991, s. 214–217; S. Maślikowski, *Wikary od Świętej Barbary*, „Almanach Częstochowy” 2008, s. 60; J. Pietrzykowski, *Walka i męczeństwo...*, s. 85–87, 89–91; J. Sętowski, *Cmentarz św. Rocha w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2012, s. 73, 182; *Nauczyciele...*, s. 119–125, 127.

Źródła drukowane

- Doniosła rola oświaty pozaszkolnej*, „Kurier Częstochowski” 1941, nr 203.
- „Kurier Częstochowski” 1940, nr 130.
- „Kurier Częstochowski” 1940, nr 208.
- „Kurier Częstochowski” 1941, nr 27.
- „Kurier Częstochowski” 1941, nr 40.
- „Kurier Częstochowski” 1941, nr 57.
- „Kurier Częstochowski” 1941, nr 9.
- „Kurier Częstochowski” 1941, nr 92.
- „Kurier Częstochowski” 1942, nr 101.
- „Kurier Częstochowski” 1943, nr 186.
- „Kurier Częstochowski” 1943, nr 234.
- „Kurier Częstochowski” 1943, nr 72.
- Młodzież musi uczęszczać do szkół zawodowych. Kształcenie narybku rzemieślniczego jest obowiązkiem rodziców*, „Kurier Częstochowski” 1942, nr 95.
- Motory pracują od poranku do wieczora. Państwowa Szkoła Przemysłowa w Częstochowie*, „Kurier Częstochowski” 1940, nr 221.
- Nowe kadry dyplomowanych rzemieślników*, „Kurier Częstochowski” 1943, nr 115.
- Prywatne Męskie Czteroletnie Gimnazjum Mechaniczne OTRz w Częstochowie przy al. Wolności 17*, „Kurier Częstochowski” 1940, nr 160.
- Rozporządzenie Hansa Franka o zwalczaniu zamachów na niemieckie dzieło odbudowy w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 2 X 1943 r. (Dz.R. GG 1943, nr 82).
- Rozporządzenie o szkolnictwie w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 31 X 1939 r. (Dz.R. GG 1939, nr 3).
- Rozporządzenie o szkołach żydowskich z dn. 22 XI 1939 r., „Kurier Radomski” 1939, nr 18.
- Rozporządzenie o używaniu mundurów w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 28 XI 1939 r. (Dz.R. GG 1939, nr 9).
- W Częstochowie powstała Obowiązkowa Szkoła Zawodowa*, „Kurier Częstochowski” 1941, nr 198.
- W Miejskim Zakładzie Wychowawczym dla dziewcząt*, „Kurier Częstochowski” 1943, nr 81.
- Wznowienie nauki*, „Kurier Częstochowski” 1943, nr 230.
- Z nowym rokiem szkolnym*, „Kurier Częstochowski” 1941, nr 210.
- Z nowym rokiem szkolnym. Rok szkolny rozpoczął się nabożeństwami – Uruchomienie Miejskiej Obowiązkowej Szkoły Zawodowej – Wylimitowanie żydów ze szkolnictwa – Program nauk*, „Kurier Częstochowski” 1941, nr 210.
- Z Zakładu Wychowawczego dla dziewcząt. Schronisko przy ul. Paulińskiej nr 12 daje im opiekę i naukę*, „Kurier Częstochowski” 1942, nr 282.
- Zakłady Przeszkoleniowe w Częstochowie. Możliwość dostania się do Zakładu – Warunki pracy*, „Kurier Częstochowski” 1942, nr 34.
- Żeńska Szkoła Krawiecka wyższego typu*, „Kurier Częstochowski” 1942, nr 146.

Źródła internetowe

- Grandys Z., *100 lat Zofii Wawrzynowicz*, źródło: http://admin.czestochowa.pl/samorząd/wydarzenia_samorząd/100-lat-zofii-wawrzynowicz?set_language=sk [dostęp: 17 V 2014 r.].

Opracowania

- 80 lat Zespołu Szkół im. Jana Kochanowskiego w Częstochowie, oprac. G. Nowak, Częstochowa 2002.
- 80 lat Zespołu Szkół Odzieżowych im. W.S. Reymonta w Częstochowie. 1919–1999, red. B. Hauser i in., Częstochowa 1999.
- Buczak E., Hudymowa M., *Szkoły, jakich nie było. Wspomnienia nauczycieli i uczniów tajnego nauczania w latach 1939–1945*, t. 4, Koszalin 1987.
- Chrzan B., *Dokumenty hitlerowskich władz oświatowych mówią same za siebie*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. 11, 1968, nr 4(42).
- Czarnota A., *Tajne nauczanie w Częstochowie w czasie okupacji* [w:] *Tajna oświata i obrona kultury polskiej na ziemiach województwa katowickiego w latach okupacji 1939–1945*, red. S. Kędryna, Katowice 1977.
- Częstochowskie harcerstwo w walce z okupantem niemieckim*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8).
- Grządzielski Z., *Historia Szkoły Rzemieśniczo-Przemysłowej Okręgowego Towarzystwa Rzemieślniczego w Częstochowie (1926–1945)* [w:] *Od Szkoły Rzemieśniczo-Przemysłowej Okręgowego Towarzystwa Rzemieślniczego do Zespołu Szkół Mechaniczno-Elektrycznych im. Kazimierza Pułaskiego w Częstochowie*, red. Z. Grządzielski, A. Wasiak, Częstochowa 1996.
- Grządzielski Z., *Szkolnictwo zawodowe w Częstochowie w latach 1939–1944*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. 16, 1973, nr 2(60).
- Grządzielski Z., Pietrzykowski J., *Polentumstrager. Dzieje nauczycieli na ziemi częstochowskiej 1939–1945*, Katowice 1988.
- Jackiewicz W., Woś J., *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego. Pod okupacją hitlerowską w latach 1939–1945*, z. 2, Warszawa 1977.
- Kadłubkowe szkolnictwo polskie w Częstochowie w roku szkolnym 1941/1942*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8).
- Kowalenko W., *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961.
- Kozyra W., *Okupacyjna administracja niemiecka na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1945*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 2013, nr 60.
- Kublicka H., *Czy zaginie pamięć o tych, których nie ma, a o których winniśmy pamiętać?*, „Częstochowski Biuletyn Oświatowy” 2002, nr 3(47).
- Malko W., *Biografie kompozytorów częstochowskich, Ludwik Wawrzynowicz (1870–1957)*, „Almanach Częstochowy”, Częstochowa 1989.
- Malko W., *Życie muzyczne Częstochowy w latach 1918 – 1939*, Częstochowa 2008.
- Maślikowski S., *Wikary od Świętej Barbary*, „Almanach Częstochowy” 2008.
- Meducki S., *Niemieckie okupacyjne szkolnictwo zawodowe w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945 (na przykładzie dystryktu radomskiego)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika”, t. 21, Częstochowa 2012.
- Mistecka M. L., *Zmartwychwstanki w okupowanej Polsce 1939–1945*, Warszawa 1983.
- Nauczyciele Częstochowy i powiatu, uczestnicy Ruchu Oporu*, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8).
- Piątkowski S., *Okupacja i propaganda. Dystrykt radomski Generalnego Gubernatorstwa w publicystyce polskojęzycznej prasy niemieckiej (1939–1945)*, Lublin–Radom 2013.
- Pietrzykowski J., *Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939–1945*, Poznań 1959.
- Pietrzykowski J., *Walka i męczeństwo. Z wojennych dziejów duchowieństwa diecezji częstochowskiej (1939–1945)*, Warszawa 1981.

- Sętowski J., *Cmentarz św. Rocha w Częstochowie. Przewodnik biograficzny*, Częstochowa 2012.
- Snoch B., *Z dziejów szkolnictwa Częstochowie i w regionie częstochowskim w latach 1918–1990*, Częstochowa 1998.
- Stan szkolnictwa i kadry nauczycielskiej w Częstochowie – roku 1939/1940, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8).
- Sylwetki komendantów Szarych Szeregów i organizacji harcerek, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8).
- Ślęczka R., *Szkolnictwo zawodowe Krakowa w latach 1945–1961*, Kraków 2003.
- Walczak M., *Szkolnictwo zawodowe w konspiracji oświatowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. 32, 1989, nr 3.
- Walczak M., *Szkolnictwo zawodowe w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Warszawa 2009.
- Wójcicki J., *Tajne nauczanie w Częstochowie w okresie okupacji (1939–1945)*, Częstochowa 1969.
- Wspomnienie z pracy w Gimnazjum i Liceum Handlowym Stowarzyszenia Kupców Polskich w Częstochowie, „Biuletyn Instytutu Filozoficzno-Historycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej” 2001, nr 27(8).
- Zbudniewek J., *Jasna Góra w latach okupacji hitlerowskiej*, Kraków 1991.
- Zespół Szkół Odzieżowych – jedna z najstarszych szkół w Częstochowie, „Częstochowski Biuletyn Oświatowy” 1994, nr 3.
- Związek J., *Działalność patriotyczna duchowieństwa katolickiego w Częstochowie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Almanach Częstochowy”, Częstochowa 2000.